

история учений о праве и государстве» / Радьков Олег Сергеевич ; Северо-Кавказская академия гос. службы ; Ростов. юрид. ин-т. – Ростов н/Д, 2005. – 170 с. **14.** Сафонов В.Г. Правовой нигилизм работников государственного аппарата и пути его преодоления : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Сафонов Владимир Геннадьевич. – М., 2005. – 22 с. **15.** Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. О месте психического в общей взаимосвязи явлений материального мира / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с. **16.** Новий тлумачний словник української мови : [у 4 т.]. – Т. 2 [Ж–Обд] / [уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпущко]. – К. : Аконті, 1998. – 912 с. **17.** Палазян А. С. Нигилизм правового поведения россиян / А. С. Палазян // Новый социальный порядок в России: основные черты и способы становления : материалы Всеросс. науч.-методич. семинара. – Краснодар, 2001. – 178 с. **18.** Кумыкова Л. Г. Правовой нигилизм в сфере прав человека как форма деформации правового сознания : дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Лиана Газалиевна Кумыкова. – Нальчик, 2006. – 22 с.

Надійшла до редколегії 30.06.2009

УДК 342.737

О. В. Козир

ЗМІСТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ОСОБИ НА НЕДОТОРКАННІСТЬ ЖИТЛА

Досліджено зміст конституційного права на недоторканність житла. Встановлено, що елементами змісту цього права є чотири види можливостей: 1) визначати для третіх осіб режим доступу до житла та перебування у ньому; 2) вимагати від третіх осіб дотримуватися недоторканності свого житла; 3) звертатися за захистом недоторканності житла до держави в особі судових і правоохоронних органів; 4) вільно користуватися своїм житлом та обирати модель своєї поведінки у ньому.

Исследовано содержание конституционного права на неприкосновенность жилища. Установлено, что элементами содержания этого права являются четыре вида возможностей: 1) определять для третьих лиц режим доступа в жилище и пребывания в нем; 2) требовать от третьих лиц соблюдать неприкосновенность своего жилища; 3) обращаться за защитой неприкосновенности жилища к государству в лице судебных и правоохранительных органов; 4) свободно пользоваться своим жилищем и избирать модель поведения в нем.

The content of constitutional right on inviolability of the dwelling is researched. It is established, that this right content elements are four kinds of opportunities: 1) to define for third parties a mode of access into a dwelling and stay in it; 2) to demand from third parties to observe inviolability of the dwelling; 3) to apply to the state represented by judicial and law enforcement agencies about protection of the right on the inviolability of dwelling; 4) to use freely the dwelling and to select the model of behavior in it.

Важливим елементом системи громадянських (особистих) прав і свобод людини та громадянина є право на недоторканність житла, визнане у ст. 8 Європейської конвенції про захист прав та основних свобод і гарантоване у ст. 30 Конституції України. Необхідною передумовою формування ефективного механізму забезпечення даного права є чітке визначення його змісту, тобто переліку тих правомочностей, з яких воно складається. Проте, на сьогодні простежується відсутність належної розробки названих питань. Значною мірою це зумовлено тим, що право на недоторканність житла досі не стало предметом самостійного монографічного дослідження. За радянських часів єдиною комплексною роботою з даної тематики була кандидатська дисертація Е. О. Вологіної [1], захищена майже тридцять років тому. Останнім часом тематика щодо забезпечення права на недоторканність житла у науковій літературі розглядалася лише фрагментарно (А. М. Колодій, А. Ю. Олійник, Ф. М. Рудинський, Ю. І. Стецовський, Ю. М. Тодика та ін.), як правило, у загальному контексті забезпечення прав людини на пострадянському просторі.

Радикальні зміни, що відбулися у політико-правовій практиці у пострадянській період, унеможливають використання здобутків радянської науки з належною ефективністю, потребують осмислення проблематики прав людини з точки зору сучасних політико-правових реалій. Означені фактори зумовлюють **актуальність** доктринального дослідження змісту конституційного права на недоторканність приватного життя, усіх його аспектів і проявів.

Основними **цільями** даного дослідження є узагальнення сучасних наукових позицій щодо елементів змісту права особи на недоторканність житла та формулювання власної позиції з даної проблематики.

Проблема змісту конституційних прав і свобод найчастіше розглядалася науковцями в межах загальної теорії суб'єктивних прав (М. І. Матузов, О. Ф. Скакун) або в межах галузевих досліджень, присвячених окремим суб'єктивним правам. Значний внесок у розвиток теорії юридичного змісту суб'єктивних прав зробили М. Г. Александров, С. С. Алексєєв, Л. С. Явич, О. Ф. Скакун, М. І. Матузов та ін. Інтерпретації змісту прав людини в сучасній науковій літературі є досить розмаїтними. Вважаємо, що методологічно правильно вирішувати цю проблему треба, базуючись на філософському розумінні категорії «зміст» і теоретичному уявленні про зміст суб'єктивного права.

Під діалектичною категорією «зміст» у філософії розуміють систему зв'язків і відносин між елементами, яка поєднує їх у цілісність. Видатні теоретики радянської доби М. Г. Александров, С. С. Алексєєв, Л. С. Явич виокремлювали тричленну структуру змісту суб'єктивного права. Цю позицію поділяють і провідні

сучасні науковці. Так, О. Ф. Скакун виділяє такі суттєві елементи, що складають зміст суб'єктивного права: 1) право на власні позитивні дії, тобто можливість позитивної поведінки уповноваженого, інакше кажучи, можливість суб'єкта самому здійснювати фактично і юридично значущі дії (правокористування); 2) право суб'єкта вимагати виконання певних дій, тобто можливість заінтересованої особи вимагати від зобов'язаного суб'єкта виконання покладених на нього обов'язків (правовиконання); 3) право домагання, захисту, як можливість для особи звертатись за підтримкою та захистом до держави в разі порушення суб'єктивного права з боку правозобов'язаної особи. У дію це право приводить апарат держави, зокрема через примус (коли інша сторона не виконує свої обов'язки); примусові дії є продовженням права вимоги й найважливішою гарантією виконання певних обов'язків [2, с. 353].

Відомий російський науковець М. І. Матузов, на відміну від вищезазначених авторів, вважає, що зміст суб'єктивного права і його структура включають у себе не три, а чотири можливості, а саме: 1) можливість певної поведінки уповноваженої особи; 2) можливість вимагати належної поведінки від зобов'язаної особи; 3) можливість звертатись за захистом до держави; 4) можливість користуватись певним соціальним благом. Підсумовуючи, автор вважає, що суб'єктивне право – це право-поведінка, право-вимога, право-претензія і право-користування [3, с. 85].

На наш погляд, саме чотиричленна структура найбільш повно і довершено розкриває зміст суб'єктивного права. Кожна з чотирьох зазначених можливостей є рівнозначною з іншими і в єдності вони являють собою органічно цілісне явище.

На думку А. М. Липачової, додатковим структурним елементом змісту суб'єктивного права є п'ятий – можливість використання, в разі необхідності, міжнародного захисту конвенційних прав і свобод [4, с. 136]. Але, на наш погляд, цей елемент доцільно віднести до однієї з чотирьох можливостей – права-претензії, оскільки звернення до міжнародних організацій є своєрідним продовженням звернення за захистом до держави й у випадку належного реагування державних органів на звернення ця можливість зникає.

Щодо змісту права особи на недоторканність житла також існують різні точки зору. Вчені-державознавці радянської доби розглядали назване конституційне право як з позиції охорони і захисту житла від незаконних обшуків та оглядів, так і з позиції недоторканності особистого життя чи особи в житті [5, с. 110]. Наприклад, Ф. М. Рудинський розглядав недоторканність житла як правовий інститут забезпечення державою охорони житла від незаконних проникнень, обшуків та інших посягань з боку будь-кого [6, с. 28]. І. Є. Фарбер розглядав це конституційне право як одну з можливостей забезпечення недоторканності особи [7, с. 15],

а Л. О. Красавчикова – як можливість забезпечення конституційного права на недоторканність особистого і сімейного життя [8, с. 63].

А. Ю. Олійник вважає, що до змісту названої конституційної свободи слід включати й такі елементи, як: а) охорона житла і підсобних приміщень особи від незаконного в них проникнення; б) додержання законності з боку посадових осіб і громадян, які входять у житло та підсобне приміщення у випадках вибуху газу, пожежі, пошкодження сантехнічного обладнання, в інших ситуаціях, таких як перевірка додержання протипожежних правил, правил користування газовим обладнанням, санітарних та інших правил; в) додержання законності працівниками органів з експлуатації житла та інших комунальних служб під час входження в житло і підсобні приміщення людини і громадянина; г) додержання законності з боку посадових осіб під час вселення та виселення, обшуку та виїмки, огляду місця події в житлі та в іншому приміщенні, накладення арешту на майно в приміщенні житла; д) додержання законності з боку працівників міліції при переслідуванні осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також у разі припинення злочину або інших порушень, які загрожують громадському порядку чи особистій безпеці людини і громадянина, при перевірці додержання правил паспортної системи, при перевірці додержання правил адміністративного нагляду за особами, які звільнилися з місць позбавлення волі; е) можливість захисту від незаконних діянь щодо недоторканності житла та відшкодування збитків щодо порушеного права [5, с. 111].

На нашу думку, подібне визначення елементів змісту права особи на недоторканність житла заслуговує на увагу, однак не повною мірою відповідає дійсності, вимагає перегляду та об'єктивного розширення. Так, уважно проаналізувавши перелік елементів досліджуваного права, запропонованих А. Ю. Олійником, необхідно відзначити, що автором фактично наведено три елементи змісту. Зробити такий висновок дозволяють наступні міркування. Наведений елемент «можливість захисту від незаконних діянь щодо недоторканності житла», тобто фактично захист (існування можливості захисту фактично передбачає майбутнє існування захисту), без відповідного уточнення можна ототожнити із зазначеним першим елементом «охорона житла і підсобних приміщень особи від незаконного в них проникнення». Перелік елементів, об'єднаних словосполученням «дотримання законності під час...», можна перефразувати без зміни значення як «недопущення порушень закону під час» або «незаконних дій під час...». У свою чергу, таке формулювання покаже надзвичайну близькість до формулювання «захист від незаконних діянь». Тому більш слушним було б стверджувати, що А. Ю. Олійник, говорячи про дотримання законності під час обмеження права особи на недотор-

канність житла, не зазначає окремі елементи змісту даного права, а лише наводить **умови законного проникнення до житла**.

З урахуванням висловлених зауважень і виходячи саме з чотиричленної структури змісту суб'єктивного права, проаналізуємо структурні елементи змісту суб'єктивного права на недоторканність житла.

Першим складовим елементом змісту права на недоторканність житла є можливість певної поведінки уповноваженої сторони правовідносин (право на власні дії). Ця можливість забезпечується власними активними діями уповноваженої сторони, а також обов'язками зобов'язаної сторони. Держава забезпечує це право відповідною нормативно-правовою базою. Суб'єктивне право ставить його носія в таке становище, при якому останній може юридично діяти у своїх особистих інтересах; при цьому закон буде на його боці, якщо, звичайно, ці інтереси не суперечать суспільним, не обмежують прав інших людей [9, с. 78]. Стосовно права на недоторканність житла до першого елемента необхідно віднести такі можливості, як: можливість на власний розсуд надавати дозвіл стороннім особам на входження до житла; можливість охорони житла від незаконних проникнень до нього, а також тісно пов'язана з попередніми можливість створювати засоби щодо усунення випадків проникнення до житла сторонніх осіб всупереч волі особи, яка користується даним житлом (використання замикаючих пристроїв, сигналізації тощо).

На окрему увагу заслуговує названа вище можливість на власний розсуд надавати дозвіл стороннім особам на входження в житло, оскільки вона найбільш яскраво відображає сутність права на недоторканність житла. Безперечно важливість даного елемента полягає в тому, що найчастіше такий дозвіл надається особам, які тією чи іншою мірою були, є, або будуть частиною особистого життя мешканця житла. Таким чином, існування саме цієї можливості зокрема і права на недоторканність житла взагалі значною мірою впливає на всебічний і безпечний розвиток особистості носія даного права.

Тісно з цією можливістю пов'язані наступні дві, а саме можливість охорони житла від незаконних проникнень до нього і можливість створювати засоби, призначені для усунення випадків проникнення до житла сторонніх осіб всупереч волі суб'єкта даного права. Необхідно звернути увагу на два моменти. Перш за все, нами свідомо від можливості охорони відокремлена можливість створення засобів призначених для усунення випадків проникнення до житла сторонніх осіб. Таке вирішення проблеми випливає з того, що охорона житла розуміється нами в контексті безпосереднього нагляду особою за недопущенням сторонніх осіб до житла. А оскільки суб'єкт права на недоторканність житла в

сучасному суспільстві не має змоги особисто здійснювати постійний нагляд за житлом, виправданим є використання відповідних засобів. По-друге, нами свідомо використані різні ознаки проникнення (незаконної та всупереч волі суб'єкта права). Такий підхід пояснюється тим, що засоби та пристрої призначені для захисту житла від проникнення як законного, так і не законного, всупереч волі особи (за винятком лише сигналізації), а охорона особою житла від законного проникнення є свідомим порушення закону.

Яскравим прикладом ставлення держави до охорони житла особою є той факт, що чинний Кримінальний кодекс України (далі – КК України) визнав відсутність можливості перевищити межі необхідної оборони у випадку насильницького проникнення до житла. Так, ч. 5 ст. 36 КК України закріплює: «Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для ... відвернення протиправного насильницького вторгнення до житла чи іншого приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає». Тобто, враховуючи цінність житла в житті будь-якої людини, законодавець надав надзвичайно широкі можливості щодо його захисту.

Застосування засобів, призначених для усунення випадків проникнення до житла сторонніх осіб всупереч волі особи, є одним із напрямків облаштування житла з моменту набуття права користування ним. Кожна особа, розуміючи, що від наявності вказаних засобів залежить не лише безпека житла, а й безпека життя всієї родини, витрачає значні кошти на встановлення подібних пристроїв. Сучасний ринок пропонує значний вибір подібних пристроїв і засобів: броньовані двері, кодові замки, камери спостереження, решітки на вікна, сигналізації тощо. Інколи навіть важко визначитися не лише з виробником конкретного засобу, а і з їх переліком.

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що перший елемент змісту права особи на недоторканність житла складається з можливостей, які вимагають активних дій уповноваженого суб'єкта для забезпечення реального існування даного права.

Другим елементом змісту права особи на недоторканність житла є можливість уповноваженої сторони правовідносин вимагати належної поведінки від зобов'язаної сторони (право на чужі дії). Слід погодитись із М. І. Матузовим, що це є суттєвим у суб'єктивному праві [3, с. 106]. Забезпеченість аналізованого суб'єктивного права обов'язками окремих осіб, держави в цілому робить його реально здійснюваним.

Особливістю даного елемента суб'єктивного права стосовно права особи на недоторканність житла є той факт, що зобов'язаними особами стосовно суб'єкта права виступають усі без

винятку особи, крім тих, що проживають у житлі на законних підставах. Тобто всі без винятку особи мають отримати дозвіл особи на входження до житла, окрім випадків, передбачених у законодавстві. Такими випадками вважаються ситуації, в яких подібне проникнення виправдане необхідністю врятування життя чи здоров'я як суб'єкта права, так і інших осіб, а також забезпеченням законних інтересів інших членів суспільства. Дії будь-яких осіб у таких випадках є фактично обмеженням права особи на недоторканність житла. Проникнення всупереч волі особи – суб'єкта даного права, – до житла має відбуватися чітко в межах закону, тобто у встановлених випадках та за встановленими правилами, а також лише уповноваженими особами.

Прикладами таких ситуацій є: вибух газу, пожежі, пошкодження сантехнічного обладнання, перевірка додержання проти-пожежних правил, правил користування газовим обладнанням, санітарних та інших правил, вселення та виселення, обшук та виїмка, огляд місця події в житлі та в іншому приміщенні, накладення арешту на майно у жилому приміщенні, переслідування осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, припинення злочину або інших порушень, які загрожують громадському порядку чи особистій безпеці людини і громадянина, перевірка додержання правил паспортної системи, перевірка додержання правил адміністративного нагляду за особами, які звільнилися з місць позбавлення волі та деякі ін. Випадки обмеження права особи на недоторканність житла є чітко визначеними в різних нормативно-правових актах і є предметом окремого наукового дослідження.

Третій елемент змісту права особи на недоторканність житла – це можливість носія у разі порушення його конституційного права на недоторканність житла звертатися за захистом до держави в особі судових і правоохоронних органів (право на захист). Законодавство України передбачає відповідальність за порушення конституційного права особи на недоторканність житла. Аналізоване нами право є конституційно гарантованою можливістю, ця гарантованість забезпечує його належний захист і реалізацію. Уповноважена особа в разі порушення її права завжди може звернутися за захистом до державних органів, які зобов'язані відновити порушене право.

У разі порушення права на недоторканність житла громадянин може вимагати: визнання недійсним рішення чи договору про надання в користування житлового приміщення, зайнятого на законних підставах проживаючими в ньому особами; виселення будь-якої особи, яка оселилася у житлі без згоди усіх повнолітніх осіб, які проживають у ньому (крім випадків, коли загальна згода за законом не вимагається); видалення особи, яка увійшла у житло

проти волі проживаючих у ньому осіб; відшкодування матеріальної шкоди, завданої протиправним вторгненням до житла.

За наявності такого порушення відповідні державні органи зобов'язані відновити конституційне право людини і громадянина на недоторканність житла та притягнути винних до юридичної відповідальності.

Кримінальна відповідальність є найсуворішим видом відповідальності за посягання на недоторканність житла і передбачена ст. 162 КК України. Названа стаття визнає злочином чотири види посягань на недоторканність житла: 1) незаконне проникнення до житла; 2) незаконне проведення в них огляду чи обшуку; 3) незаконне виселення; 4) вчинення інших дій, що порушують недоторканність житла осіб. Такі дії караються штрафом від п'ятдесяти до ста неоподаткованих мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років, що залежить від тяжкості злочину. Здійснення таких дій службовою особою, або поєднання їх з насильством, обманом чи погрозами є кваліфікуючою ознакою і підвищує відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк від 2 до 5 років.

У зв'язку з тим, що недоторканність житла страждає і в ряді інших злочинів, які пов'язані з майновими питаннями, її порушення є кваліфікуючою ознакою. Так, крадіжка, поєднана з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище або що завдала значної шкоди потерпілому (ч. 3 ст. 185 КК України), вважається кваліфікованим складом злочину і карається позбавленням волі на строк від 3 до 6 років. Також КК України передбачає подібні кваліфіковані склади злочинів щодо грабежу та розбою.

Варто відзначити, що внаслідок своєї майнової природи житло як предмет майнових злочинів виступає досить часто. Можна з упевненістю стверджувати, що будь-який з майнових злочинів, передбачений розділом VI Кримінального кодексу України, може порушувати право особи на недоторканність житла.

Другим видом юридичної відповідальності, яка може застосовуватись за порушення недоторканності житла, є адміністративна. Відповідно до ст. 151 Кодексу України про адміністративні правопорушення, самоправне зайняття жилого приміщення у будинках державного або громадського житлового фонду чи фонду житлово-будівельних кооперативів тягне за собою накладення штрафу від 5 до 10 неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

Матеріальні збитки, завдані порушенням права особи на недоторканність житла, стягуються за нормами цивільного та цивільного процесуального законодавства України.

У разі, коли особою використано усі національні засоби правового захисту, то згідно зі ст. 55 Конституції України вона має

право звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Як справедливо відзначає Л. Г. Гусейнова, у держав, які порушили свої зобов'язання за Європейською Конвенцією, виникають такі «вторинні» зобов'язання: а) припинити протиправне діяння; б) забезпечити повне відшкодування шкоди, заподіяної цим діянням; в) забезпечити сатисфакцію, включаючи відповідні гарантії неповторення аналогічних фактів у майбутньому [10].

Четвертий елемент змісту суб'єктивного права на недоторканність житла – це можливість уповноваженої сторони користуватись відповідним соціальним благом. На нашу думку, цей елемент є своєрідним апогеєм усього змісту, результатом існування інших елементів, оскільки саме сукупність попередніх трьох дає можливість користуватися відповідним соціальним благом. Стосовно права особи на недоторканність житла таким соціальним благом є можливість на власний розсуд користуватися житлом, самостійно обирати модель своєї поведінки у власному житті, якщо вона не порушує інтересів інших осіб. Дане соціальне благо є надзвичайно важливим з точки зору гармонійного розвитку особистості, необхідності в певному відокремленому просторі, який дає змогу не лише усамітнитись, а й створити коло осіб, спілкування з якими є необхідним і бажаним для даної особи.

Підсумовуючи проведене дослідження, можемо зробити такі

ВИСНОВКИ:

1. Зміст конституційного права на недоторканність житла складають чотири елементи (правомочності): 1) можливість особи визначати для третіх осіб режим доступу до житла і перебування у ньому, у тому числі охороняти житло від незаконних проникнень та створювати засоби, призначені для усунення випадків проникнення до житла без його згоди; 2) можливість особи вимагати від третіх осіб додержуватися недоторканності свого житла; 3) можливість особи у разі порушення його конституційного права на недоторканність житла звертатися за захистом до держави в особі судових і правоохоронних органів; 4) можливість особи вільно користуватися своїм житлом, самостійно обирати модель своєї поведінки у власному житті.

2. Зміст права на недоторканність житла має внутрішню і зовнішню сторону. Внутрішня сторона проявляється в тому, що громадянин (уповноважена особа) самостійно визначає свій розпорядок дня, час прийому і склад гостей тощо, а зовнішня сторона виконує охоронну функцію, юридично оберігаючи громадянина від вторгнення до житла третіх осіб.

З'ясований нами зміст права на недоторканність житла дозволяє більш чітко і вичерпно доктринально визначити форми і

методи реалізації та захисту даного права, а також оптимальних способів його нормативного закріплення і контролю за додержанням. Названі проблеми зумовляють **перспективні напрямки подальших досліджень** у даній сфері.

Список літератури: 1. Вологіна Э. А. Конституционное право советских граждан на неприкосновенность жилища : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право, муниципальное право» / Э. А. Вологіна. – М., 1981. – 18 с. 2. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с. 3. Матузов Н. И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1972. – 292 с. 4. Липачова Л. М. Зміст конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини / Л. М. Липачова // Вісник Луган. ін-ту внутр. справ ім. 10-річчя незалежності України. – 2002. – Вип. 1. – С. 133–142. 5. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні : монографія / А. Ю. Олійник. – К. : Алеута ; КНТ ; Центр навч. літ., 2008. – 472 с. 6. Рудинский Ф. М. Неприкосновенность жилища как правовой институт / Ф. М. Рудинский // Сов. гос-во и право. – 1976. – № 8. – С. 8–36. 7. Фарбер И. Е. Свобода и права человека в Советском государстве / И. Е. Фарбер. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – 189 с. 8. Красавчикова Л. О. Личная жизнь граждан под охраной закона / Л. О. Красавчикова. – М. : Юрид. лит., 1983. – 160 с. 9. Боняк В. О. Конституційне право на освіту та його забезпечення в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. О. Боняк. – К., 2005. – 205 с. 10. Гусейнов Л. Г. Відповідальність держав за порушення міжнародних зобов'язань у галузі прав людини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / Л. Г. Гусейнов ; Інститут держави і права ім. В. М. Корещького. – К., 2000. – 21 с.

Надійшла до редколегії 23.09.2009